

Javna debata

“Može li umjetnost doprinijeti procesu pomirenja u regionu”

Podgorica, 21.09.2016.

Transkript

Tamara Milaš: Dobar dan. Zadovoljstvo mi je da vas danas pozdravim ispred CGO-a. Povodom obilježavanja Svjetskog dana mira, Centar za građansko obrazovanje (CGO) i Koalicija za REKOM, organizuju ovu, treću po redu debatu o pomirenju, na temu: Može li umjetnost doprinijeti procesu pomirenja u regionu? Ova debata o pomirenju dio je projekta Jačanje procesa REKOM-a (Faza II), koji podržava Evropska unija, Francuski katolički komitet protiv gladi i za razvoj i fondacija Rokfeler Brothers. Debatu o pomirenju je otvorila crnogorska premijera dokumentarnog filma „Nedodirljivi“, u režiji Nemanje Babića i Marije Ristić, čime takođe najavljujemo VII izdanje Festivala filma o ljudskim pravima UBRZAJ 2016, koji je do danas zbačajno uveličan svojim klubom ljubitelja, podržavaoca, aktivista, boraca za ljudska prava, nije tako veliki društveni prostor, ali je značajna misija u crnogorskom društvu. Uspjeli smo da ga učinimo prisutnim i vidljivim, da razdrnemo ksenofobične misli koristeći kulturni prostor filma kao moćnog edukatora, svjesni da bez stalnog učenja i raznih vidova razmjene iskustava nema napretka, znanja, zrelosti pojedinca i društva, osvajanja humanih vrijednosti i otvorenog srca. Oružani sukobi, koji su se desili na prostorima svih država nekadašnje SFRJ, u periodu između 1991. i 2001, izazvali su nesagledive posljedice za cjelokupno postjugoslovensko društvo, koja nijesu daleko odmakla u procesu pomirenja. Pomirenje u postjugoslovenskim zemljama otvara mnoga pitanja, a ovaj događaj ima za cilj da osvijetli dio odgovora na njih. Prije nego što dam riječ današnjim panelistima, moram vas još jednom podsjetiti da inicijativa za REKOM okuplja brojne organizacije civilnog društva, pojedince iz regiona u zagovaranju uspostavljanje Regionalne komisije koja će se baviti utvrđivanjem činjenica o ratnim zločinima, drugim teškim kršenjima ljudskih prava koja su se desila na prostoru bivše Jugoslavije od 1991. do kraja 2001. godine. CGO kao referentna organizacija koalicija za REKOM svojim naporima teži doprinijeti

učinkovitosti toga procesa. Ja bih sada dala riječ izvršnoj direktorki Centra za građansko obrazovanje da vas pozdravi.

Daliborka Uljarević: Hvala Tamara, pozdravljam sve naravno ispred Centra za građansko obrazovanje i Koalicija REKOM. Teško je govoriti posle ovakvog filma, koji definitivno osim onoga što je za REKOM važno, pruža i niz činjenica koje bi trebalo da budu od interesa i pravosudnim organima. Ipak, ovaj film budi i neke druge emocije i ja samo mogu sa žaljenjem da konsatujem, u kontekstu i ove naše teme, da ovakvi filmovi gotovo ne postoje kada je riječ o onome što su zločini koji su rađeni na tlu Crne Gore ili u ime Crne Gore. Znamo da je takvih zločina bilo. Oni se sistemski potiskuju. Njima se naši umjetnici ne žele, iz nekoga razloga, baviti, a mislim da bi trebali i da bi time značajno doprijenili ovim ukupnim naporima koje organizacije civilnog društva sprovode, onome što jedan kontinuirana posvećenost jednog dijela medija, i opet, rekla bih, vrlo uskog kamernog kruga ljudi iz akademskih struktura, koji takođe iskazuju interese za ovo pitanje. Mi smo u ovom filmu vidjeli nekoliko različitih slojeva, koji bi mogli vjerovatno postojati u takvim pričama iz Crne Gore. Ali, ono što mi se čini jako važnim da naglasim sa aspekta zalaganja za Koaliciju za REKOM i Centra za građansko obrazovanje, jeste da zločinci imaju ime i prezime. Zločine nisu počinili čitavi narodi, već ljudi koju su to činili očito svjesno. Neki od njih to rade i dan danas, bez imalo kajnja i zato je jako vazno da se njima pravosudni organi bave, da bi smo na kraju krajeva uspjeli da smanjimo taj jaz koji i dan danas postoji. Ja dolazim iz mjesta koje se zove Morinj, koji je u regionu, a posebno Hrvatskoj poznato ne po onome sto su nama neke prve asocijacije koje se vežu vjerovatno za jednu vrlo zanimljivu turističku ponudu, za nešto što je ljepota malog ribarskog mjesta. Osjećam se nelagodno svaki put kada odem u Hrvatsku i kada pričam sa ljudima, bilo da su to oni koji znaju Morinj po toj vrsti čuvenja ili sa onima koji su proveli jedan broj dana u kasarni Morinj, odnosno onim pridruženim barakama u kojima su prolazili kroz traumu koju će vjerovatno nositi do kraja života. I dan danas u Morinju se o tome ne priča. To je tema koja ne postoji. Kada bi ste došli kao neko ko nije poznat mještanima i pokušali da saznate nešto o tome vjerovatno bi vam većina ljudi rekla da se tako nešto nije desilo, da ne znaju ništa o tome. Žurno bi se okrenuli i otišli, i to je u stvari izraz onoga sto je posledica našeg nesuočavanja sa tom prošlošću. Druga posledica je to da je jako malo stanovnika Morinja išlo u Dubrovnik posle tih dešavanja. A znam da smo svi vrlo rado ili vrlo često prolazili kroz Dubrovnik na putu za Hercegovinu, za one koji su tamo imali neku rodbinu, ili dalje u Hrvatsku. Ja danas na prstu jedne ruke mogu da izbrojim ljude koji su nakon toga otišli do Dubrovnika a koji pripadaju tim generacijama. To je druga posledica, to je taj kolektivni strah među ljudima koji apsolutno nemaju razlog da imaju tu vrstu straha. Vjerujem da je on indukovano onom neprijatnošću zbog svega onog što se dogodilo, a o čemu se tako složno čuti. I u tom kontekstu još jednom bih htjela da naglasim da ne razumijem nezainteresovanost crnogorske umjetničke grupe. Vidim ovdje i nekoliko vrlo uvaženih i priznatih stvaralaca i nadam se da će oni imati viđenje o tome, da o toj temi koja je tu u našem drvorijštu, prosto ništa ne postoji, ništa dovoljno potentno za umjetnički izraz, a pokušavamo da se bavimo nekim drugim koji su daleko van toga i u kojima ne možemo biti dovoljno autentični na nekom širem filmskom tržištu, da ga tako nazovem. Takođe, htjela bih u zaključnom dijelu još da kažem da

zločinci kao što su i ovi u filmu, koji žive i koji su vrlo ugledni u društvu kod nas, žive u tom istom kontekstu i u Crnoj Gori. Mi smo bili svjedoci da je ljetos, u avgustu mjesecu, uhapšen jedan državljani Crne Gore pod vrlo teškim optužbama za zločine na Kosovu. Mi ne znamo koliko je takvih ljudi, ne znamo da li su to prodavci koje srećemo u prodavnicama ili taksisti ili su možda daleko ugledniji građani koji su visoko pozicionirani i koji u naše ime donose neke važne političke ili druge odluke. Ali duboko vjerujem da bi bilo jako važno, da nam je potrebno kao društvu, radi sopstvenog izlječenja, da ti ljudu budu procesuirani. Ovaj pad profesionalnih standarda u novinarstvu vrlo lako mogu da povežem i sa onim što smo imali sa ratnohušakim novinarstvom. Čak su neki likovi isti, nisu se promenili. I tako bi mogli kroz svaku profesiju. Zločin jednom neistražen ostaje, on boji društvo i on predstavlja značajno ograničenje. U tom kontekstu, ja se stvarno nadam da će umjetnost imati dodatnu stranu da oplemeni naše društvo da se bavi ovim. Dala bih riječ prvo našem filmskom reditelju Branku Baletiću uz naglasak da on spada u neke od rijetkih, makar meni poznatih ljudi u Crnoj Gori koji pokazuje intresovanje i za filmove koji se bave ljudskim pravima, kroz ono što su njihovi različiti tematski fokusi a istovremeno i sam je radio nešto o čemu smo imali različite stavove, al evo prilike da malo i o tome poričamo.

Branko Baletić: Mislim da je iluzija očekivati da umjetnost ili šire, kultura može značajno doprinjeti pomirenju u regionu. To se obično kaže, kao pomirili bi se ali postoji nedostatak političke volje, nema političke volje da se ta stvar izvede. Naprotiv, ja mislim da je višak političke volje i direktna želja politike u regionu da se ta stvar zataška. Upravo kroz jedan aktivan odnos da do pomirenja zapravo i ne dodje, jer mislim da će dosta niskog intenziteta kakav je odprilike i sada u ovom regionu ostati ko zna do kada. Uopšte nemam iluzija. Ko pažljivo čita današnju štampu u regionu, između redova to stalno provejava i prolaze nevjerovatne gluposti da je opravdanje za takve izjave to što je to predizborna aktivnost, inače bi to bilo normalno, mi smo svedoci toga i u Crnoj Gori a da ne govorimo u Srbiji i u Hrvatskoj. Ja, pošto ste spomenuli, nisam radio samo taj posao nego i desetak drugih ali se sećam reakcije na onu seriju, petočasovnu o Dubrovačkom ratistu, da bi izbegao opasnost raznih prigovora. U toj seriji nema ni jedne rečenice koju sam ja napisao, nego sam hronološki pratio šta se dešavalo iz svih mogućih dostupnih izvora. U krajnjem, reakcija je bila, da je ipak vredelo što smo to radili. Prestala je priča o gumama koje gore u Dubrovniku, ali od mene je traženo da budem ili tužilac ili advokat. Ja nisam ni tužilac ni advokat, ja sam te činjenice povezao i složio na način na koji sam mislio da je najbolji. Mislim tek kad bi danas pogledali tu seriju da bi se zapravo videla suština i da je to jedna vrsta kolektivne mentalne situacije u kojoj smo mi bili. Sa jedne strane su oni koji su u to učestvovali i pokušali da sve svale na Mila i Momira, čiji je ponos naravno veći nego nekog običnog čoveka iz Herceg Novog, ali mi svi vrlo dobro znamo da je tad bio red i svadja ko će prvi da stigne do Dubrovnika braneći srpstvo ili crnogorstvo u želji da nešto zakuči, stari sistem crnogorskog stvaralačkog privređivanja. Uzgred, ja sam očekivao da na osnovu izjava i svega što se tamo vidi, da nadležni organi preduzmu neke korake. Mnogi ljudi nisu ni primetili jednu scenu. Jedan oficir JNA ide pred samo ratište u mjestu gde se već puca i gde pored njega ide jedan novinar, o tome usput daje saopštenje. Oni prolaze pored nekog teškog ranjenika, vojnika

ili dobrovoljca, hrvatskog, koji još mrda ili nešto hukće i daje znake da je živ. Ovaj oficir ne pogledavši ga izvadi pištolj i ovako u prolazu puca u njega razgovarajući sa novinarom. To je prošlo, nikad niko nije reko ko je taj čovek. Silne gluposti koje je izgovorio general Milan Zečković, koji se izvukao vjerovatno cinkareći sve drugo. Javno o tom čoveku da kažem, čitao sam sve njegove izjave. Dakle, nije bilo reakcija osim šoka kod običnog čoveka kad se videlo šta smo tamo radili. Da se vratim i na druge filmove koje smo radili. Jedan sam tajno radio u Crnoj Gori jedan u Srbiji. Zove se “Kratak film o raspadu”, traje preko 100 minuta, gdje sam takođe poredjao šta su radili, šta je tadašnja elita jugoslovenska, hrvatska i srpska radila, doduše u jednom periodu u saradnji sa našom političkom elitom. Kao i film “Bila jednom jedna armija” gdje sam na osnovu dostupnih materijala pokazao genezu kako je od jedne armije sa sjajnom tradicijom na kraju nastala četnička armija, čiji se tragovi vuku i dan danas. To se iz izjava mnogih ljudi može vidjeti i slika se može vidjeti. Nakon završetka ovoga rata još pet, šest godina, neki od ovih ljudi imali su svoje štabove kroz šume. I kad se raspala Jugoslavija i kad se sve raspalo imali su svoje timove. Ti timovi su radili na sanaciji svesti ja bih rekao. Koja je to iluzija. To je gotovo tragi-komično. Zato vam kažem da su u Hrvatskoj ili u Srbiji i Bosni snimljeni mnogi filmovi koji se veoma kritički osvrću na sopstvenu sredinu. Znači oni su nabacili loptu političarima i nabacili su loptu institucijama. Mi smo i pre rata bili, sa našim kolegama sa filma ili televizija u jako dobrim odnosima i sa vrlo malo nacionalističkih ispada među našim novinarima i nekim televizijskim novinarima. Ja znam jednog koji i dan danas radi u javnom servisu, jedan od najvećih košarkaša u Crnoj Gori. Čak je posle tog emitovanja serije, prišao i reko kako se neki ljudi iz Nikšića intresuju za mene i da će oni naći načina da razgovaraju sa mnom. Ja sam im rekao da odmah daju moj telefon da zakažemo. Kao što smo onda manipulisali sa njima tako i sad manipulišu ti ljudi. Ali moj pesimizam se zasniva na sledećem, ja sam rođen onog dana ili tih dana kada je završen Drugi svetski rat. Znači 20 godina posle toga, šezdeset pete nije bilo traga ni mržnje. Šezdeset pete godine se nije pričalo, ni oni čak koji su prošli. Vi ste slobodno zujali kroz čitavu Jugoslaviju, imali ste ličnu i pasoš sa kojima ste mogli da odete bilo gde, ali za tih 20 godina do pomirenja je došlo. Sad je već duži period, evo 25 godina mi smo na istom i na tome se zasniva ta moja procena da do popmirenja zapravi neće doći. Na kraju krajeva, ili su na vlasti isti ljudi koji su bili onda ili njihovi istomišljenici i kako očekujete da će neko u Srbiji započeti ili da će izvrteti ovaj film na javnom servisu, da će neko izaći da nešto kaže o tome kad su iznad ovih oficira, nesretnika koje smo tu videli, bili ovi ljudi koji danas vode tu državu, bez ikakvog pardona. Tamo je u Hagu suđeno za zajednički zločinački poduhvat. To nije bio ispad. On je nesretnik, zaštićeni svedok. On je verovatno do te mere bio oštećen. Doduše donekle razumem, ali mi bi morali imati validnije svedoke i to naročito među onim ljudima koji su u tome učestvovali. Rezultat svega su, videli ste dočke haških osuđenika, dakle deo njih čiji procesi još traju, ljudi koji su pravosnažno osuđeni za zajednički zločine. Tačno je ono što su radili, a njima se šalju državni avioni, veliki državni. Nemam iluzija da će iko od tih ljudi preduzeti bilo šta da dođe do pomirenja u regionu. Ono za šta se vaša kuća zalaže to je za građane za građansku državu, a svesno se radi na tome da se ostvari država podanika. Bilo da je to podanik nacije, podanik crkvi, podanik plemenu, partiji. Neke stvari možda čak neki zloupotrebljavaju. Kao što su u Srbiji upotreбили Stanković, Dado Đurić, Đinđić. Oni su

likvidirani. Mislim da dok se ovde ne utemelji jača građanska svest, pričamo o nečemu što teško da će se odviti. Čim smo se mi navikli na ovu vrstu intenziteta nepobedivosti, ili čak do nekih osećanja koje smo pomenuli. Ja sam šest mjeseci gledao i znam svaki santimetar Herceg Novog do Dubrovnika i nikad nisam više otišao u Dubrovnik. Tačno znam gde se šta desilo, ko je koga ubio, ko je izdavao naređenja. Jednostavno, iako nemam nikakve, sem moralne odgovornosti, ja sam pripadnik naroda i ja ne idem tamo. Sam sebi sam kazao.

Tamara Milaš: Zahvaljujem gospodinu Baletiću. Ono što ste vi govorili jeste ono na šta ukazuju mnogobrojne međunarodne organizacije. U procesu pomirenja crnogorsko društvo definitivno opterećuje ta nesmjernjivost vlasti. To jeste jedan od ključnih problema zbog kojeg mi danas imamo nekažnjivost ratnih zločina i to je nešto sto će nas i u budućnosti definitivno opterećivati ukoliko na adkvatan način ne pristupimo preispitivanju svih tih slučajeva i bez jednog adekvatnog utvrđivanja činjeničnog stanja definitivno nema pomirenja u region. Sa nama je danas i Paula Petričević, filozofkinja i direktorica nevladine organizacije “Inkubator”.

Paula Petričević: Dakle, vrlo je teško polemisati sa informisanim pesimizmom koji se temelji na ovakvom iskustvu. Vrlo je teško dati bilo kakve razloge za optimizam, u društvu kao što je naše koje ima odnos prema prošlosti kakv ima. To nije naš nikakav specifikum. Kompletan takozvani post-konfliktni region je opterećen istim vremenom. Dakle ono što je neophodno to je ozbiljan korjenit proces suočavanja sa prošlošću, prosec preuzimanja odgovonosti, procesuiranja odgovornih da bi smo pokrili iole suvišno o pomirenju. Ja dijelim istu nelagodu odlasaka u Dubrovnik u koje sam kao dijete obožavala u koje sam često išla prije rata i ono što primjećujem je da tu vrstu odgovornosti imaju ljudi koji se stide a koji uglavnom nemaju čega da se stide. Osim toga što pripadaju jednom narodu koji nije smogao snage da se suoči sa svojom prošlošću . Isto tako osvrnula bih se na ovo o cemu je Daliborka govorila a to je da nema u našoj sredini dovoljno umjestinika koji bi se uhvatili u koštac sa ovim temama. Pazite, i kad ih ima bavljenja ovim temama, to je o tome da sami umjetnici mogu mnogo više da kažu na vrlo teško zahtjevno iskustvo koje sasvim izvjesno izoluje i odovodi u opasnost. Bavljenje ovim temama je uvijek neizostavan čin građanske hrabrosti a mi jesmo socijalizovani na način da postojimo i budemo lojalni podanici a ne aktivni građani. I to je slučaj ne samo kad je u pitanju proces suočavanja sa prošlošću to je proces pomirenja već kad je u pitanju bilo koja druga odluka, mi smo navikli da imamo kapu, vodju, nekoga na koga možemo prenijeti odgovornost predajući moć da radi šta god hoće od nasih života. Neposredno prije projekcije filma, razgovarali smo i sa jednom novinarkom. Ona je pitala da li je moguće da umjetnost spriječi rat. To je potpuno nemoguće, da to umjetnik na direktan način učini, ali misim da može da nam pomogne u ovom procesu pomirenja ili suočavanja buduć i da su dijela ovog tipa između ostalog dopune ostalih vrsta umjetnosti. Umjetnost nas uvijek mijenja, ona je uvijek proces dijaloga i dijalog je osnovni cilj dolaženje do neke vrste istine. To je ono što omogućava umjetnosti, i da bude provokacija i da bude kritika, kad je u pitanju ona sama, kritika kanona kad je u pitanju društvo odnosno kontekst u kome nastaje. I mozda ono što može da razlikuje angažovanu umjetnost od propaganda. Ali u svakom slučaju užasno je bolno jasno da je jedan ogroman i težak put pred nama ako govorimo o

bilo kakvom ozbiljnijem i širem mišljenju pomirenja. Jer stalno se srećemo sa vrhuncem cinizma poput ovog Miloševića. Mi živimo u jednom užasno ciničnom društvu, užasno ciničnom nestvarnošću u kojoj je sad prisutna nemoć očigledna. Stvari su očigledne, jasne su, neporecive su, ali šta one proizvode?

Tamara Milaš: Hvala Vam Paola. Sa nama je takođe i Nemanja Babić, autor filma “Nedodirljivi” Sada dajem riječ Nemanji da nam da neki osvrt kako je to bilo raditi na ovom filmu i uopšte u njegovom angažmanu suočavanja sa prošlošću.

Nemanja Babić: Hvala što ste me pozvali. Izuzetno mi je zadovoljstvo što sam u Podgorici u ovakvom ambijentu, koji je više kao neki kružor nego kino i pogledamo film. Nadam se da će biti prilike da pokazemo film u Podgorici, u pravoj bioskopskoj dvorani. Kada pričamo o umjetnosti i procesu pomirenja, uopšte u umjetnosti, svrha umjetnosti u konfliktnim periodima u vremenu kada se očigledno spremaju ratni sukobi, tokom samog rata i nakon toga, kao što ste rekli umjetnost ima i tu neku dvojaku ulogu, postoji jedna umjetnost koja je čisto propagandna, i na žalost, kao što smo imali priliku da vidimo tokom osamdesetih godina, već 30 godina unazad, da se veliki broj renomiranih umjetnika, pisaca, pjesnika, muzičara, slikara prosto su se stavili u službu jedne nove politike, jednog novog nacionalnog budjenja, neki od njih potpuno zaneseni idejom o nekakvom preporodu, budjenju nacionalne svesti. Prosto su se svalili u službu jedne mašinerije koja ima ciljeve potpuno skrivene od većine javnosti, nikakav preporod, niti boljitak nacije nije bio na umu, već samo pljačka i dolazak do kapitala, odnosno preotimanje današnjeg društvenog vlasništva. Dakle, umjetnost sama po sebi nije nešto što je apriori pozitivno, dobro i tako dalje. Pored tih estetskih standarda, ako pričamo o umjetnosti, nešto što ima određenu estetiku, dakle što je lepo pa se ljudima sviđa. U umjestonisti ima tu eticku stranu. Kada se esetetika i etika spoje, u takvim vremenima onda možemo pricati o umjetnosti koja može doprinijeti procesu pomirenja. Tu je jako bitan faktor, da kažem katarza. Da kažem uživajući, posmatrajući i na bilo koji način konzumirajući neko umjetničko djelo pojedinac ima mogućnost da proživi neki unutrašnji process, prosto je to umjetničko djelo možda bio samo neki okidač koji ga je na neki način povezao da udje u taj proces introspekcije i da se vrati u to vreme koje je proživio u toku ratnih sukoba bilo da je bio direktno pogođen ili je prosto osećao samo posledice ratnih sukoba. Na taj način umjetnost je vrlo moćno sredstvo da od ljudi koji treba da budu najobičniji konzumenti politike koja se servira putem takozvanih mein-strim medija, da razvija svoje kritičko misljinje o svetu u kome živi, u vrednostima koje se ovom društvu plasiraju i da prosto stekne svoj stav a da neki način kasnije utiče i na druge ljude. U tom smislu takva umetnost je underground, koja je isključivo izvan mein stream i jako teško dolazi i do mogućnosti da udje u galerije, bioskope, koncertne dvorane, koje su sa jedne strane komercijalizovane, a sa druge strane oni koji su u sklopu državnih institucija svesno ne bi dozvolili takve sadržaje u institucijama državnog karaktera kojima same upravljaju jer na taj nčin kako oni doživljavaju, sami sebi bi isekli granu na kojoj sede. Mi nismo imai prilike na ovaj film da pokažemo film u Srbiji, sada imamo zahvaljujući inicijativi jednog festivala u Beogradu. Ali, ono što mislim jeste da vreme radi za te procese, proces pomirenja na žalost je jako dugačak i ide

jako sporo, ali u suštini vreme je njegov prijatelj i mislim da npr. ako bih sada pokušao da napravim paralelu sa tom američom filmskom umjetnošću iz šezdesetih i sedamdesetih godina koja se jako kritički odnosila i prema vijetnamu i prema politici separacije, koja je u nekim državama postojala. Prava homoseksualaca, svi ti filmovi i autori, pisci i pesnici, muzičari su svesno prihvatili taj rizik, stvarali ta dela koja su bila jako kritička zbog čega su neki od njih u to vreme bili zatvarani, hapšeni ali, npr danas kada se pomene većina ljudi ne zna šta su prve asocijacije filma Apokalipsa sada. Film koji je na brutalan način Amerikance suočio sa onim što se dešavalo u Vijetnamu, Lovac na jelene, poezija Boba Dilana i tako dalje. U tom momentu je delovalo kao uzaludni pokušaji, međutim danas je to vrhunska umjetnička vrednost kojom bi se verovatno i sam američki establishment danas ponosio, umjetnicima kao ovu što su ovi koje sam vec nabrojao. Mislim da ono što nedostaje umjetnicima jeste hrabrost i prosto na neki način možda u organizaciji kao sto je vaša mogu da inspirisu ljude da se pozabave tim temama jer prosto bez obzira koliko je to da kažem običnom malom čoveku delovalo kao nebitno, šta sad da pricamo opet o tome, to je bilo pere 25 godina ne shvata da je to suštinsko pitanje bez kojeg nema razvitka države, ekonomije, civilnog društva, tako da na žalost svuda se danas forsira kultura koja je tradicionalna, nacionalna ili etnička i onda, ako u ovim filmovima preispitujemo ulogu vojske i policije u događajima devedesetdevete, prosečnom čovjeku će biti kao, mi kao preispitujemo pravo države Srbije da postoji. Ako imaš kritički odnos prema nečemu što je državna politika na žalost Srbije, država bivše Jugoslavije, a većina ljudi to nije, nije protiv nekih ljudi koji su tada bili odgovorni, koji su tada vodili državnu politiku, nego se preispituje sama ideja drave iznova i iznosva što prsoto jeste stvar koja je posledica neobaveštenosti opste populacije. Kada se tome doda ovo sto smo upravo sada, ovaj rijaliti šou kada gledamo zapravo i srpskih i hrvatskih elita u nedostatku tema za izbore ili tema na kojima bi pričali na konferenciju za štampu, nekakvih značajnih desavanja za društvo, oni na jedan način prebacuju jedni drugima, nameštaju priču da zajednički kuvaju jednu spin-čorbu, koja podržava vlasti i da u svemu tome ondlično sarađuju. Umjetnici i ljudi koje zanima pomirenje, oni takođe odlično sarađuju, ali na nivou koji ne dopire do main strima koji neće biti glavna vest u dnevnicima, koji neće možda pričati u školama ali opet stvara se jedna baza, jedna zdrava osnova koja ce u nekom momentu možda postati mainstream, jer u suprotnom ćemo nastaviti da zivotarimo, zivotarimo etničim okovima koji imaju privid država.

Tamara Milaš: Hvala Nemanja, kazao si da postoji jedna vrsta nedostatka hrabrosti u čovjeku da se bavi ovim temama. Šta je to tebi podstaklo hrabrost, koji je to tebi bio motiv da se baviš ovim temama i prosto pretočiš ih u svojim filmovima?

Nemanja Babić: Završio sam fakultet dramskih umjetnosti. Sticajem okolnosti imao sam da radim na serijalu "Istina progoni pomirenje" koji je tada vodio Veran Matić iz televizije B92. Zahvaljujući tome da su me više ljudi sa B92 primijetili na fakultetu, danas i saradjujemo. Meni je to bilo fascinantno, zato što dok sam odrastao non-stop je bio uključen televizor i te slike rata, i ta jedna slika koju nikada neću zaboraviti kada su 1. septembra 1991. praktično kada je vojna policija upala u stan i odvela mi oca na ratište i kada se on posle tri mjeseca vratio i kada sam ja

otvorio vrata nisam mogao da ga prepoznam, jer se on vratio sed. Na neki način me je to intrigiralo, kao, šta se to zaista izdešavalo za ta tri mjeseca, zbog čega je on osedeo i zahvaljujući tome da je postojao veliki broj i filmskih i televizijskih ekipa koje su od 91-ve do devedeset pete pa kasnije do devedeset devete bile na licu mjesta i snimale. Onda kada sam došao na B92 vidio sam ogromnu količinu toga arhivskog materijala koje smo danima i noćima pregledavali i to je bio potpuno nov svet gde sam svatio da rat nije neki prilog u dnevniku od minut i po gde se u svakoj izjavi malo demonizuje neprijatelj, diže se moral, naše moći drže linije odbrane i sve teče po planu. Nego, da je to jedno zaista potpuno neverovatno stanje svesti i moment u kome ono prosto izaziva najbolje i najgore iz čoveka. Tren u kojem se živi jako intenzivno u vremenu gde dolazi do eksplozije emocija i ljubavi danasnje. Prosto rat kao takav je inspirativan za svakog umjetnika pa tad sam I sam odlucio da se bavim tim.

Tamara Milaš: Hvala Nemanja, gospodine Branko izvolite.

Branko Baletić: Sjajno izlaganje kolege, složio bih se sa time da vrijeme radi za pomirenje. Ja mislim da je regularno vreme isteklo, igra se u nadoknadi vremena i slede jedanaesterci. Znete zašto, revizija koja je u toku, revizija Drugog svetskog rata je zapravo djelimično pokrenuta, ne iz ideoloških uverenja onih koji su to pokrenuli. U Srbiji su to pokrenuli demokrate, kad su bili na vlasti. Nego iz potpuno drugog razloga. Počelo se sa zločincima iz Drugog svetskog rata, budite sigurni da će za neku godinu biti promenjena slika i o Miloševiću. Da li će on biti svetac ili ne, ali apsolutno čitav tim, u čitavom regionu biće rehabilitovan. Naši naponi u tom trenutku da dođe do pomirenja. Do pomirenja će možda doći, al na osnovama koje neće valjati ništa. Na osnovama ideja tih ljudi, ne na osnovama vecine ljudi koji bi stvarno želeli da osete, makar onome, neko kaže građansko, neko malograđansko, neko kaže ajde samo da se ne ratuje, ajde samo da je mir, da može dete da mi ode u školu i da se vrati, da kupi mleko i hleb. Ali bez nekih većih ambicija građanskih, taj proces promene istorije, je nezaustavljiv. On je pokrenut i u Srbiji, i u Hrvatskoj i u drugim delovima našeg regiona i najgori ljudi u istoriji ovih naroda se proizvode u svece. Tako da će vrlo brzo oni koji su zadnji rat započeli, svjesno planirali, ostavili u neravnomejenim položajima, njihovi naslednici će doći na dnevni red i svi naponi malog broja ljudi da dođe do pomirenja na istinskim osnovama, a to pomirenje je moguće samo sa apsolutnom istinom. Može li iko od vas da zamisli zajedničku Istoriju za prvi razred gimnazije, za sve narode koji žive u region? Možemo li mi da napravimo istoriju gde će svako priznati svoj deo krivice i gde će ta deca normalno odrastati? U Herceg Novom sam sa neke terase gledao neku decu kako igraju fudbal, do deset, 15 godina su možda imali. Padne im negde lopta, i po onome što su pričali, ja ih pitam "Jeste li vi iz Bosne?". Oni su me pogledali kao da ću da pucam. Ne! Mi smo iz Republike Srpske. Ja kažem da sam prepoznao nekog ko je iz Bosne, nezavisno iz kojeg je dijela Bosne. Mislim da je to sada poprilično daleko, i da se to svodi na jednu vrstu ciničnog izvinjavanja. To izvinjavanje je podsticanje daljeg sukoba. Šta nekome znači što se neka dva premijera tamo negde poljube, ali iza toga ne ostane ništa. Nema skladne akcije iza njihovog navodnog iskrenog zagrljaja. Kao što se desilo prošle godine u Srebrenici, gde je provokacija na provokaciju usledila i tu se priča nastavlja sve dok ne budu privedeni svi učesnici.

Nemanja Babić: Stanovnici Evropske unije u regionu ne koriste niti reč “pomirenje”, već koriste reč “stabilnost” njima je bitno da se tu ne talasa da je tu stabilno, isto je bitno za krupni kapital, dakle multinacionalne kompanije koje su preuzele ono što je preživelo ratove, pljačkanja, HDZ SPS i ostalih u Srbiji. I u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni, i one su prosto stvorile svoje sisteme. Nekima je sedište u Beogradu nekima u Zagrebu i njih u svemu tome intresuje stabilnost i apsolutno ih ne zanima nikakvo pomirenje i suočavanje sa poslošću, dakle samo da se ne talasa previše.

Daliborka Uljarević: Samo da dodam. Mislim da su u tim naporima destabilizacije regiona doprijeneli jednoj vrsti stabilizacije. Dobili smo dosta stabilne nedemokratske lidere, koji, čini mi se da nikad nije bilo više od ovih ratnih godina i znamo da to neće sada komplikovati konačan rezultat.

Tamara Milaš: Zahvaljujem se panelistima. Sada otvaram prostor za vaša pitanja, komentare, sugestije. Da li neko od prisutnih želi nešto da doda?

Branko Baletić: Evo ja, da podsteknem građansku hrabrost. Da vam kažem još jedan dokaz, onda kada stvari ne doterate do kraja. Jugoslavija kakva god da je bila, nije imala snage da sebi objasni Goli otok. Zašto je do njega došlo, i zašto se on dešavao tako. Mi to nismo mogli da objasnimo sami sebi do kraja. Svi logori su se ponovili u zadnjih 20 godina. Sve je bilo isto samo su se drugačije zvali. Pojedini logori su se menjali, jedni su bili iza žice, a drugi pored. U sledećem su ovi bili unutra, a ovi spolja. Mi moramo smoći snage bez obzira na moju sumnju da će išta biti, to je deo građanskog prava i obaveze da probamo da čutimo i da makar u svom okruženju, ali tu postoji taj hendikep, a to su naše takozvane performanse. To je plaćanje ceha, nedostatka građanske svesti. Vi nemate puno ljudi sa kojima možete razgovarati. Do koje mere je to ušlo u ljudima, ne moraju da vide ovaj film. Ja sam slučajno pre godinu i po dana zalutao u Peći. Peć je sad veliki grad. Kao da skratimo put i zalutamo. I neki mladi čovek stoji tamo i ja zaustavim auto i ovaj momak zna engleski. I kazem: “Molim vas gde je izlaz za Kulu?”. Prilazi ovaj dečko kaže: “Ja idem u tom pravcu”, vrlo ljubazan, nosi neke knjige. Reče da je student, da studira u Peći. Ja uopšte nisam imao neku nameru da provociram i kad smo već prošli i ja kažem: ”Da li znate da je Peć nekada bio sastavni deo Crne Gore”. Ja pogledam u momka. On pobelje, gleda vrata da pobegne. Dakle on je rođen posle svega ovog što se dešavalo. A kad sam ja spomenuo on je naravno pitao odakle smo, i mi rekli da smo iz Crne Gore. I ja izvalim tu rečenicu a on hoće na vrata da iskoči. Ukorenjen je strah, nedostatak informacija i to svodi naše performance. Za neke druge, čini mi se da je ovo osveta. Ubjena je Jugoslavija. Ja tako mislim. Osveta nasilju. Jugoslavija je odbačena kao prostitutka. Taman je imala 45 godina, više nije izgleda bila nikome potrebna. Evo ga ceh, rušenje institucija svaki put.

Duško Vuković: Ima više klasičnih nizova koje bih mogao da nanižem na osnovu ovoga što ste rekli, ali nekako korespondira sa mojim pesimizmom kao što je gospodin Baletić rekao. Postoje sjajni američki filmovi na temu Vijetnamskog rata. Ali ti filmovi, i ta umjetnost nije pomogla Americi da se uljudi i da ne napravi slične zločine u Avganistanu, Iraku, Siriji. Moć umjetnosti nije velika, druge smjernice djeluju unutar civilizacija. Da li to znači da treba da odustanemo od

svega toga? Ja mislim da ne. Naša je ljudska dužnost da govorimo o zločinima. Na to pitanje sad parafraziram dragog čovjeka iz Koalicije za REKOM, Draga Pilseva, koji je rekao jednom misleći na novinarstvo, a ja mislim da se to može odnositi na umjestnost da pitanje istine nikada ne smije biti zatvoreno. To je ono što je problem, što mi hoćemo da zatvorimo pitanje istine. Ili ovim ceremonijalnim izvinjenjima, ili ovim biznis varijantama, kao ajde mi cemo se pomiriti pa cemo i odgovara kapitalu da postoji da nikad ne dodje do pomirenja, jer ako dodje do pomirenja onda ce se radnici Kosova, radnici Crne Gore pitati zasto su nase nadnice niske, zasto ce neko raditi sjutra u kompaniji generala ratova. Zasto ce neko imati 100 dolara umjeso 1000? Mnogima ne odgovara, ali odgovara odredjenoj vrsti ljudi koja hoce jednu ljudskiju civilizaciju, stalno postavljamo pitanje i govorimo o tome da ljudi zasluzuje neki drugaciji i bolji svijet.

Nemanja Babić: Tu se potpuno slazem sa vama ali na neki nacim mislim da kada konkretno pricamo o SAD-u, oni su bili zaglavljani u Vijetnamskom ratu 15 dugih godina. Pre toga u Korejskom ratu. Dakle, na kraju videli smo da su posle nekoliko godina morali da povucu vojsku iz Avganistana i iz Iraka, a nijesu imali hrabrosti da se upuste u neki siru akciju sada u Siriji. Samim tim, podrška u javnosti, zahvaljujuci umjestnosti je značajno opala jer je danas značajno umanjena nego u period od prije trideset ili četrdeset godina. Umjestnici i zagovornici ljudskih prava ne prave tu mogućnost da promene politicke odluke ali prosto svojim radom, svojim delovanjem pa i građanskim organizovanjem i protestima koji nisu mali. U vreme Bušovih ratnih avantura, na kraju to se nije završilo onako kako su stratezi planirali. Ja mislim da je umjetnost u velikoj mjeri značajna zato sto mi danas kada prakticno imamo legalizaciju homoseksualnih brakova i dugih stvari koje su prije pet, šest godina delovale nezamislivo. Mislim, to je u kumulativnom dejstvu umjetnika svakog u svom polju intresovalo sa njegove tačke zemljine kugle, a kad se to sve sabere moze da liči na neki pokret ali svemu tome je potrebno strpljenje.

Nemanja Babić: Inicijalna ideja za film je od ranije, od Ristića, sa suđenja za ratne zločine pred Specijalnim sudom za ratne zlocine u Beogradu. Tako nam je ispričao razne priče koje je cuo u sudnici i onda smo mi pokušali da od toga napravimo film. I od naših velikih planova, kad god bi dosli sa namerom i uključili kameru, ljudi su odustajali, ili smo čekali mesecima da dobijemo saglasnost od određenih aktera da pricaju, tako da do kraja smo ostali na četrdesetak svedoka, sudeonika događaja koje smo na neki nacin povezali, do toga da je ostalo sedam ili osam ljudi, koji su završili u filmu i pristali na to snimanje, i to da kažem da je bilo, ajde ako sada snimimo uspeli smo. I sa druge strane imali smo dosta skroman budzet za film. Svemu smo imali novinarski pristup uz arhivu, što autentično što ilustrativno, uz snimke iz tog perioda, sa tog područja i na neki nacin smo sve to dočarali, ovo o cemu akteri govore.

Imali smo ideju da film prikazemo na beogradskim televizijama, ali to prosto u ovom trenutku nije moguće. Nismo dobili pozitivan odgovor od televizije, cak kad smo slali molbu da se film prikaze, u tom momentu se promenila gradska vlast u Beogradu, kada je Vučić sve preuzeo i vlasti u gradu, onda nije bilo moguće nigde prikazati film. Čak ni pod komercijalnim uslovima, cak ni da iznajmite salu, ni to nije bilo moguće. Bice prikazan na televizij, meni je sve jedno, dal

ce biti 2016.,17',18'. Za sada ne, ali sacekao bih ipak, jer mislim da ce neka televizija prsitati ipak.

Učesnica 2: Dolazim iz svijeta politike. Ne samo u Crnoj Gori i regionu, politika je sve. Morate da imate zakonski okvir na osnovu kojeg bi imali pristup finansijskim sredstvima. A gotovo smo svi svjesni toga da u svim zemljama regiona na vlasti su ljudi, i u opoziciji, ista ona elita koja je bila tada devedesetih godina. Zar vi mislite da ce oni da sijeku granu na kojoj sjede? Neće. Zato što političari, ne mislim samo na vlast vec i na opoziciju, oni su navikli da dođu na tim mjestima na kojim su zato što su potpuno svjesni da podjelama, mržnjom, sukobljavanjima i sukobima uopšte mogu da dođu do svojih pobjeda. Znači, njihove lične pobjede i ostnack na vlasti je, po meni makar, takav da njihove pobjede leže na tuđim porazima i podjelama. Ja mislim da ce do pomirenja doći jednog dana ali onda kada u našem regionu dođe do smjena generacija. Kada su u pitanju najveće partije i kada je u pitanju opozicija. Kada dođu neki novi političari koji nisu opterećeni sa događanjima devedesetih. Kada dođu neki političari koji su u potpunosti čisti, koji nemau nikakve veze sa svim ovim što se događalo devedestih godina. Što se Crne Gore tiče, evo vi ćete vjerovatno biti u prilici da ovaj film negdje pustite i da ga prikazuje neka televizija, ili javni servis, nebitno. Ja sam isto tako sigurna da ako bi neki crnogorski umjetnik uradio neki film koji ima veze sa nekim događajima u Crnoj Gori, da se ne bi pustio. Zna se šta se sve dešavalo. Situacija je takva, ne samo u Crnoj Gori, vec mislim na cijeli region.

Nemanja Babić: Potpuno Vas razumem, to je ta dilema. To je nešto što se ja često pitam. "Sve ce to mila moja prekriti snegovima, ruzmarinom i sas". Zaborav je resenje. Da li je zaborav taj lek koji ce nas spasiti i recimo kad odem u Irsku. Tamo su raniji sukobi završeni pre 40 godina i jos nesto 90ih. Prošlo je mnogo vise vremena od sukoba koji su bili mnogo manjeg intenziteta. Međutim mrznja između katolika i protestanata između Iraca republikanaca lojalnih kraljici je i dan danas na istom nivou kao sto je bilo pre 20 ili 30 godina. I roditelji svu svoju decu uče da su Englezi zli, da su oni oteli deo njihove države i da moraju da vrate to parče Severne Irske tako da ne znam. Mislim da dolaze nove generacije koje se na sreću interesuju za prošlost. Imamo jedinstveno kulturno područje, govorimo istim jezikom, pa ta deca slusaju istu muziku, ista se muzika slusa u Beogradu, Podgorici, Zagrebu, Sarajevu pa imaju neke zajednicke kanale komunikacije, nalaze nesto zajednicko, ne zanimaju se za prošlost kao da je to neko rešenje ali ono sto cuju kući i u školi uopšte nije dobro i da se to prosto prenosi sa kolena na koleno.

Paula Petričević: Ja ću vrlo kratko. Mislim da su ovo pitanja koja se moraju ticati svakoga od nas. Niko ne može imati luksuz apolitičnosti kada su ove stvari u pitanju. Jer je zalag nesuočavanja sa prošlošću užas. To je ono što je na kraju vašeg priloga, to je ona žena što je izgubila dete, što kaže: " Odrobijaću ih, dajte mi samo način da ubijem te ljude koji su ubili ove moje i ja ću ih odrobijati".

Nemanja Babić: Njoj je gore što je preživela, i što ostatak života provodi sa tim bolom. Upravo njena bol i to što će ona verovatno umreti sa tom boli, a da ne doživi tu katarzu je posledica

nedostatka pomirenja. Ako je sad i taj proces, 11 godina nakon toga ogoljen, pa se to sada vraća, i tako može narednih 15 godina.

Siniša Bjeković: Prvo da se zahvalim što ste me pozvali, predstavim sam organa u kojem radim, a i sam sam nekad bio dio civilnog sektora, što nije neka novina. Zelim da kažem da mi je zadovoljstvo što ovim pitanjem i danas raspravljamo iako i ja radim na ovom pitanju već nekih dvadesetak godina. Htio sam samo da se nadovežem na ono što je gospodin Baletić rekao i da pomenem jednog čoveka, koji je kao ličnost bio kontraverzan, profesora, pokojnog Slatka Lukića. I on je jednom rekao jednu ovakvu stvar. U Crnoj Gori nikad nije bio problem građanske hrabrosti jer ona nužno ne traži svijest. Niti objašnjenje zasto to radi, kada to radi i kakav cilj će postići. Ali u Crnoj Gori nikad nije postojala ni neće postojati građanska hrabrost. To je jedna stvar koja me drži praktično čitavo ovo vrijeme, barem dok jesam u civilnom sektoru. I mogu slobodno da kažem i gotovo izvjesno da se složim sa profesorom Perovićem da je taj pesimizam koji vi gradite, koju vi držite u odnosu na neku perspektivu nije baš u toj mjeri, ali nisam baš toliko optimista da će relativno brzo ove stvari da se srede. I u meni vjerovatno čuči neki umjetnik u pokušaju pa sam to pokušao da kazem. Mislim da ima veceras mojih kolega koji su to svatili pa su čak i objavili ponešto do toga. Upravo gradeći to svoje iskustvo na obilasku regiona, a praktično sam tu negdje u krugu poslednjih 15-ak godina. Počevši od onog prvog dana kad je Dejton pao, ja sam sa suprugom i sa sinom od 5 godina ušao u Sarajevo. Možda je to bila ludost u to vrijeme, možda je to nešto više od toga ali sam htio sebi i možda nekome drugome da dokažem da se ne plašim obzirom da mi je savjest čista. Druga je stvar kad govorimo o tome da li je i na koji način umjetnost dostupna, pa u ime umjetnosti, kulture ili religije su učinjeni mnogi zločini uključujući ove poslednje devedesetih godina kada smo bili u tome u čemu smo bili. Zašto ne pokušati da im vratimo istom mjerom, pa da preko umjetnosti makar ne zaboravimo ono što se desilo. Ja ću vam reći nešto drugo. Nemojte se opterećivati time da li će neko prihvatiti da objavi vaš film, odnosno da ga prikaže širim masama. Vi niste napravili umjetničko djelo, vi ste napravili document. Uvijek možemo razgovarati o tome da li je on sa umjetničke strane dovoljno dobar, a da li je istina ili ne, o tome ne možemo raspravljati. Postoje brojni takvi dokumenti. I ako te dokumente budemo plasirali češće i više, onda ćemo na neki način makar da ostavimo taj trag koji se ne može sakriti. Ja ću vam reći još nešto, za ovakav oblik umjetnosti. Ovakva umjetnost, koju vi pravite, ne traži široke narodne mase, nego avangardu. Kao što avangarda traži ovakvu umjetnost. Ne opterećujte se time da li ćete doći do svakoga razuma i svake individue posebno, da mu objasnite šta se desilo. U Crnoj Gori i svakom dijelu ovog regiona svaka treća osoba ima svoju istinu i svaka treća osoba relativizuje ono što se dogodilo ako je to u interesu ne, zbog politike, nego jednostavno zbog njene potrebe da izrazi neku svoju superiornost ili neki drugi osećaj koji bi bio više u inat tome drugome nego što koristi njemu. Taj inat nikome nije donio dobro. Ono na što je institucija Ombudsmana odreagovala ovih dana, kao što je Dada otkrila svoje porijeklo, tako ću i ja. Ja sam Pljevljak. Nismo reagovali zato što nam se čefnulo, eto tako, nego da spriječimo ono što su po Pljevljima učinili ovi grafiti ovih dana. Ne, naprotiv. Učinili smo to upravo zbog toga što se ta klika, neko kaže, ja bih rekao iskra koja može da plane opet prosipa. I to se prosipa tamo i gdje lako pada sa jedne strane i gdje se teško gasi. A ovo što smo

mi uradili i što pokušavamo da uradimo ovdje večeras mislim da je još jedan razlog više da se ne stane jer ne možemo preuzet na sebe tu odgovornost da svoju savjest pokloono nekome zato što neko ne da da prođe sve to tako. Jednostavno ovo mora biti trend, i mora biti kontinuitet. REKOM nije stvoren u očekivanju da svi budu za to. Već da ponudi odgovore na ona pitanja koja svi mi tražimo. A odgovori sun am jasni, kao što je i sam film pokazao. Izvinjavam se ako sam malo odužio.

Tamara Milaš: Hvala gospodine Bjekoviću. Gospodin Đurović se javio za riječ.

Đurović: Ja sam malo obišlo region sa filmom, koji nije dokumentarac kao ovaj. Nije rekonstrukcija. On je dokumantarni film koji rekonstruiše. Taj film je igrani, baziran na jednoj poluizmišljenoj situaciji, zasnovan na autentičnim vrijednostima, autentičnom zločinu, autentičnim zločincima koji su po mojoj nekoj statistici uglavnom poreklom iz Crne Gore. Kad se bude pravilo ko je ko iz devedesetih, videćete da su glavni igrači devedesetih iz Crne Gore, da je taj mentalitet crnogorski jednog momenta okovao Jugoslaviju, a u stvari crnogorski mentalitet je okovao cijeli svijet i jug. Upravo u ono vrijeme pregovora, ako se sjećate i odluka Miloševića. Ko je znao Miloševića i ovako lično i preko njegovih nastupa, to je taj klasični crnogorski mentalitet. Naravno nije krenulo sve od Miloševića. Krenulo je malo šire, ali mislim da u Crnoj Gori ima, ovako gladanu privrednu situaciju da je kao žao što ima podjela u Crnoj Gori. Meni nije. Meni je ovaj slogan “Pobjede a ne podjele”, jedna licemjerna poruka koja znam iza čega stoji. Da bi se mi koji smo uvijek manjina pomirili sa ovima koji su uvijek većina, jer smo se devedesetih pokazali kao nacionalistički narod. Ako se sjećate Baletić je rekao odlično. Nije se moglo doći do Centra za regrutaciju vojske kad smo svi Crnogorci pošli da se branimo od Dubrovčana. Prema tome, mi smo Crnogorci najlukaviji, najciničniji i mi smo svi sluge devedeset devete godine. Na kraju su izbjeglice sa Kosova došle u Crnu Goru i to je ono što je spasilo Crnu Goru da ona kao nije učestvovala u NATO bombardovanju u toj NATO kampanji. Mislim da ovo danas što imamo, neke polubenefite, to je zato što smo tad ispali “good guys”. Devedeset devete je počelo bombardovanje, mi smo primili izbjeglice i to je de facto. Ovaj prvi dio gdje mi imamo Crnogorce, kao ljude koji imaju glavne heroje devedesetih. Pretpostavljam da će se vemenom zaboraviti jer idući po regionu video sam i po Sarajevu i po Zagrebu i po Srbiji. Ja sam prikazao film koji je bio na festivalu . Ima teških momenata. U Sarajevu je bila jedna jako teška scena. Bio je i čuveni scenarista Sidro koji je rekao “ja ne mogu da svatim da se to pravi u selu”, ovakav film. Oću da kažem da je igrani film jako metafoičan, nije direktan, a ko je gleda film zna o čemu se tu radi. Što bi rekao jedan urednik, “ne mogu da prikažem sve suviše prepoznatljivo”. Apokalipsa danas je igrani film, nije dokumentarac. Mislim da je osnovna funkcija umjetnika trenutno u regionu za pomirenje ide u pravcu toga da muzičari nose glavnu reč, i oni mogu najviše doprinijeti pomirenju. Bajaga, sa kojim sam radio najviše osamdesetih je poslednji utekao iz Splita, I prvi se vratio u Split kad je formalno završen rat. Tada oni zbog masovnosti koncerata imaju najveću ulogu u pomirenju. Na drugo mjesto, tu spadaju reditelji. I to ne filmski, nego televizijski, koji zahvaljujući televizijskim serijama i učestvovanju glumaca iz bivših republika u našim projektima mogu doprinijeti toj saradnji. I na kraju, ja ne znam umjetnika da se posvađao

sa umjetnikom iz Kosova ili umjetnikom iz Bosne. Ali su svi političari bili na početku formalno posvađeni a posle smo vidjeli snimke gdje se kucaju viskijem, smiju. I ta svađa koja gledamo u Skupštini danas kao što je odglumljena bila svađa Miloševića i Tuđmana devedesetih. Ako je neko ušao u klub Skupštine posle onih njihovih svađa koje mi gledamo to vidite vrlo opušteno I prijatnu atmosferu koju ljudi naplju ne vide. Oni se takođe kuckaju dolje čašama, pričaju viceve I to nije atmosfera koju prenosi televizija. Perverzna situacija je to uglavnom imamo ljude koji su nas huškali devedesetih da govore o toleranciji i demokratiji. Među novinarima, vi znate koja su to imena. Ne sjećam se nekog novinara Crnogorca da je rekao dosta je ove hipokrizije sa televizije i Skupštine gdje najveći huškači uče pacifizmu. Prema tome, krivica je na nekoliko nivoa. Mislim da mi u Crnoj Gori imamo tu dobru situaciju da mi nismo ratovali međusobno, jer znam da smo ratovali međusobno, učinak bi bio krvna osveta koja bi trajala 400 godina. I da je neko reko, ljudi ako oni zarate, tu neće biti rata. Jer će uvijek tu neko da ubije nečijeg brata od tetke koji je istovremeno nečiji brat od ujaka i dace to biti krvna osveta sledećih 500 godina. Znao sam da smo zaštićeni od nekog rata iznutra. Ovaj nacionalizam koji postoji danas u medijima, u dnevnicima gde si glavni urednici na crvenom telefonu sa političarima. To svi znamo. Nemamo ni jednu nezavisnu televiziju, nego se telefonom završavaju vijesti u medijima. Headligtsi se prave u kabinetima političara. Drugi nivo na koji se vidi nacionalizam, i to u onom najbrutalnijem obliku, to je na portalima, u komentarima. Svaki medij ima svoj portal.

Učesnik 3: Dugo je vremena prošlo, a mi i dalje pričamo o nekim istim stvarima, a sve je manje ljudi koji mogu da budu svjedoci da se pojave u vašim dokumentanim filmovima. Vi možete da imate 2 ili 3 ljudi na tom snimanju. Jedna od težih stvari koje sam ja doživio na pleći je upravo deportacija je to što sun eke majke, neke očevi, neka braća umirali u međuvremenu dočekavši pravdu. I nije samo poenta umjetnosti da nas pomiri da govori o tme već svih nas koji smo javni djelatnici, bez obzira šta radimo. Da li smo umjetnici ili želimo da budemo umjetnici. I da šaljemo tu poruku koja treba da kaže “Ti ljudi su uništeni ili ubijeni ili usmrćeni zbog nekih ciljeva a naš zadatak je da im damo glas i da ćemo tražiti pravdu za njih i da ćemo tražiti pravdu da se privedu licu pravde i ovi koji su to naručili i oji su to učinili. Ja pozdravljam svaki film ili svaki artefakt, bilo što što govori o tome. Bez obzira koliko je veliki ili koliko je mali. To je značajno, to je nama važno. Vi znate Daliborka, bili smo zajedno u Dubrovniku, na različitim REKOM konferencijama. Mi smo čuli uvijek iste priče. Mislim da umjetnost ima jedan poseban značaj zato što govori istim simbolima ili istim znakovima koji svi razumiju, a to su znakovi ljudskosti. Jer vi ćete uvijek prepoznati nečiju bol, nečiju radost, i slično. Mnogo je važno da se pojavi, bez obzira da se pojavi, neka to bude i 5 sekundi. Mislim da je važno da govorimo o tome i ja pozdravljam svaki skup koji govori o ljudskim pravima, koji govori o pomirenju, jer to žrtve zaslužuju. Bez obzira da li su to Muslimani, Srbi.

Učesnik 4: Umjetnost se mora boriti, za pomirenje, odnosno boriti za odbranu ideje toga da ne bi nas sve zlo poklopilo. Ja tako to doživljam, ali to nije jednostavno. Zato što nas političari, odnosno gazda teraju da se pomirimo i preko reality show-a koje možete da vidite. Ali ne preko ovih stvari koje će ostati kao svjedočanstvo za istinsko pomirenje. E tu je problem. Za istinsko

pomirenje treba spoznati i saznati šta se desilo stvarno u tom selu, ili šta se desilo u Kaluđerskom lazlu ili šta se desilo jedne godine u Plavu kada je zahvaljujući prije svaga Dragiši Burzanu zaustavljeno krvoproliće i sve je prošlo mirno. Došli su seljaci i građani sa Kosova, oni su bili spremni da pucaju na njih, ali se našao čovjek koji je to uspio da smiri. To je detalj jedan. Šta će se desiti sa hapšenjem i deportacijom izbjeglica ako ne snimimo svjedoka. Ako nas ne snimaju. Zato sam čini mi se dobro svatio dragog čovjeka, Branka Baletića, kada je rekao “Isteklo je regularno vrijeme, ostalo je još samo nekoliko minuta u kojima možemo još nešto da napravimo”. Na kraju je ključno pitanje, kako u Crnoj Gori stvoriti uslove ili pomoći vrijednim talentovanim ljudima, znalcima da naprave neke filmove koji će nam valjati. Zbog toga neka televizija, ova danas neće, ma koju da pomenete neće, ali neka televizija nadam se za godinu ili deceniju će pokazati te filmove da bi djeca vidjela stvarno šta se desilo. A to će značiti da će to ući i u čitankama, pa se i u čitankama upoznati sa tim stvarima. E tada možemo, ili možda će doći do istinskog pomirenja. Do sada sve bih ovo nazvao zaoravaravanjem mina. Znači, kad se ore onda se neke stvari zaoravaju, ali nikad ne znaš kad će to da nikne ili bukne ili eksplodira.

Branko Baletić: Draško, koji reče da je optimista, nedostatak informacija čini optimistima, ja bih samo rekao nešto na ovo što ste vi sad čačnuli. Novine često objave, ne govorim samo o umjetnosti već i o kulturi informisanja kao jednom bloku koji bi to trebao da pokrene. Sa velikim oduševljenjem i to političari pozdravljaju i slikaju se. Te Crnogorci vole hrvatsku pevačicu, te Hrvati lude za srpskim folk pevačem. To služi samo za zataškavanje. To je privid pomirenja koje je dosta naivno, moje drage kolege novinari. O tome se piše i tako dalje, samo ono što pokrene institucije ima nekog smisla, da bi se došlo do istine. Njima odgovara i oni vrlo rado to prihvataju. Evo doći ćemo mi, gostuju kod vas oni. Ali to je samo u funkciji zataškavanja i skrivanja tih problema ispod tepiha. Ako se institucije ne pokrenu protiv tih tipova, ono što je vrlo važno to su dokumenti. Sačuvati dokumenta jer će biti drugih generacija, i jednog dana možda napisati Stvarnu istoriju ovog regiona. Postoji hiljade tumačenja. Zato je bitno sačuvati dokumente i neko će ih jednog dana interpretirati onako kako valja. Ali ovo sam siguran da mnoge manifestacije i oje nose ulogu pomirenja. I da se vratimo na Crnu Goru, izgleda kao da je to samo u Srbiji. I u Hrvatskoj. Ne postoji manji ili veći zločin. Postoji zločin ali u čitavom tom galibatiosu otpornost Crne Gore je ipak bila nešto manja. A zapadna Crna Gora je ipak imala meč loptu na preispitivanje prošlosti zato što kroz očaje koji su se desili ipak u Crnoj Gori oni su neuporedivo manji ipak u odnosu na širinu i ideologiju. Mi smo mogli to da pokrenemo. Dokaz je upravo Herceg Novi i deportacija. To je učinjeno, ljudi su nestali, ali Crna Gora nikada nije preduzela ništa da sazna. Postoje dokumenta šta se desilo sa tim ljudima kad su prešli granicu. Praktično smo mogli da svoj zločin umanjimo, i da se na taj način ta predrasuda o tome, ubio ga je taj i taj i pokupite ostatke odavde. To je dužnost bila Crna Gora koja nije tako postupila, kao što je u Dubrovniku obećana, to je bio fantastičan trenutak jer sam bio član te čuvene Komisije za pomirenje Hrvatske i Crne Gore. Tada je gospodin Buloš u mestu koje je najviše stradalo izjavio kako će Crna Gora tu podići obdanište o svom trošku. To je znak da mi nismo razumjeli šta se zapravo desilo. Da mi njima podignemo obdanište. Rekoh, “donećemo neku lovu, a vi radite šta hoćete”. To je mentalni jedan problem koji mi imamo sa poimanjem onoga što se desilo.

Tamara Milaš: Ja vam se zahvaljujem. Kada govorite o vremenu ja samo želim da napomenem to da ratni zločini prosto ne zastarijevaju i za procesuiranje i aktuelizaciju tih pitanja uvijek ima vremena i uvijek je pravi trenutak. Moram napomenuti da smo mi u Sarajevu na Sarajevskom filmskom festivalu predstavili našu studiju suočavanja sa prošlošću u slučaju Morinj u koji smo dokumentovali apsolutno sve sudske spise koji se tiču tog slučaja i koji su vođeni pred crnogorskim institucijama. Ono što je intresantno je upravo to da ovi spisi sadrže apsolutno sva svjedočenja ljudi oji su bili u samom postupku i to je negdje ozbiljna građa koja može poslužiti svakom umjetniku da na određeni način ekranizuje cijelu tu priču i ono što se postavlja kao pitanje u svemu tome je da zaista u Crnoj Gori ne postoji neko ko bi na određeni način ekranizovao tu priču i pretvorio u neku filmsku ili video poruku koja bi negdje bila veoma važan instrument koji bi poslužio izgradnji culture sjećanja a to ej ono o čemu se mi u Centru za građansko obrazovanje, kao samostalni i kao u Koaliciji za REKOM zalažemo da izgradnjaj kulture sjećanja bude vrlo važan mehanizam suočavanja sa prošlošću i tranzicione pravde. Ja se danas zahvaljujem svima vama što ste bili ovdje sa nama i takođe želim da kažem da je ova debata negdje bila i najava naše nove edicije Festivala “Ubrzaj” i filma o ljudskim pravima koji ce se organizovati u decembru mjesecu. Pozivam vas da u decembru mjesecu pogledamo neke nove filmove koji će prožeti ovu temu ratnih zločina. Hvala vam na pažnji.